

T e r e s a   O b o l e v i t c h

Andrzej Walicki w oczach myślicieli rosyjskich: o. Geоргий Флоровский i inni

Słowa kluczowe: *G. Флоровский, historia idei, historiozofia, recepcja myśli rosyjskiej, synteza neopatrystyczna, A. Walicki*

Powiedzieć, że wkład profesora Andrzeja Walickiego do rozwoju badań nad myślą rosyjską jest trudny do przecenienia – znaczy nic nie powiedzieć. Bardzo szybko stał się nie tylko ekspertem, ale klasykiem w tej dziedzinie. Co więcej, już w młodości był podziwiany przez wybitnych filozofów rosyjskich. W niniejszym artykule przedstawię ważniejsze aspekty zarówno osobistych kontaktów, jak też filozoficznych oddziaływań Walickiego z myślicielami rosyjskimi, zwłaszcza o. Geоргийем Флоровским (1893–1979).

Sfera badań Walickiego – to szeroko rozumiana historia idei, a jego marzeniem było „przekształcić badanie historii intelektualnej Rosji w specjalną, uznaną przez wspólnotę międzynarodową sferę badań naukowych” (Maslin 2014, s. 86). Była studentka uniwersytetu w Notre Dame (USA), w którym przez wiele lat wykładał Walicki, opowiadała mi podczas mego pobytu na tej uczelni w 2015 r., że profesora zawsze można było spotkać w bibliotece, gdzie spędzał wiele godzin nad pracą naukową. Jednak dla niego były nie mniej ważne kontakty z innymi badaczami, rozmowy i dyskusje. Nieprzypadkowo swoją autobiografię Walicki zatytułował *Idee i ludzie* (Walicki 2010). W jednej ze swych najważniejszych książek, która otrzymała status podręcznika akademickiego, Walicki napisał o „olbrzymim przywileju” „poznania i dzielenia się myślami z wybitnymi przedstawicielami emigracji rosyjskiej: Romanem

---

Teresa Obolevitch, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Wydział Filozoficzny, ul. Kanonicza 9, 31-002 Kraków; e-mail: tereza.obolevich@upj2.edu.pl, ORCID: 0000-0002-6834-6142.

Artykuł został przygotowany w ramach grantu „Filozofia w neopatrystyce. Nowe postaci i nowe interpretacje” przyznanego przez Narodowe Centrum Nauki, UMO-2018/31/B/HS1/01861.

Jakobsonem, Aleksandrem Gerschenkronem, Pitirimem Sorokinem, Borysem Nikolajewskim i ojcem Gieorgijem Fłorowskim” (Walicki 2005, s. 12). Ponadto Walicki osobiście znał takich przedstawicieli emigracyjnej myśli rosyjskiej, jak filozof i teolog Mikołaj Ziernow (1898–1980) oraz filozof i filolog Eugeniusz Lampert (1914–2004). Nade wszystko zaś należy wspomnieć o pierwszym nauczycielu Walickiego – Sergiuszu Hessenie (1887–1950), który przez pewien czas był sublokaterem w mieszkaniu matki przyszłego myśliciele, prowadził dla niego prywatne zajęcia i któremu, wedle własnych słów Walickiego, zawdzięczał „wprowadzenie w rosyjską myśl filozoficzno-religijną i w świat wartości nazywany «rosyjską duchowością» – świat, w który on sam wszedł głęboko (z pogrzebem prawosławnym włącznie), ale jednak z zewnątrz, był bowiem dzieckiem rosyjskiego Żyda (przechrzty) i matki z ugrofińskiego plemienia Komi” (Walicki, Dobieszewski 2019, s. 51). Nie rozwijając tego wątku, wspomnijmy tylko, że dzięki staraniom Walickiego, w języku rosyjskim ukazała się *Autobiografia* Hessena wraz z autorskim posłowiem (Walickij 1994, s. 182–187). Walicki napisał też przedmowę do wydania *Dzieł wybranych* Hessena w języku rosyjskim (Walickij 1998, s. 3–28).

Wybitny myśliciel rosyjski Dmitrij Czyżewski (1894–1977), który korespondował z niektórymi polskimi filozofami (Mnich 2017, s. 338), takimi jak Bogumił Jasinowski (1883–1969) czy Roman Ingarden (1893–1970), „bywał rzadko zadowolony ze studentów” (Błaszkiw 2016, s. 133). Oto jego charakterystyczna wypowiedź (która, zauważmy, nie straciła na aktualności), skierowana do wdowy po znakomitym rosyjskim filozofie Siemionie Franku (1877–1950), Tatiany Frank (1886–1984) w dniu 5 maja 1958 r.: „Poziom studentów jest bardzo niski, nawet tu, w Harvardzie [...]. Wszystko jest zorientowane wokół egzaminów i zbudowane na egzaminach. Jak się wydaje, nikt się nie uczy ze względu na naukę” (Czyżewski 1954–1958). Tym większą wartość mają słowa Czyżewskiego z innego listu wysłanego do T. Frank 24 marca (przypuszczalnie 1954 r.): „Jest tylko jeden młody Polak, który dobrze zna filozofię rosyjską (Walicki)” (Czyżewski 1954–1958). Ów komplement jest świadectwem głębokiego uznania dla młodego przecież wtedy badacza. Nie wiem, czy w tamtych czasach Walicki wiedział o opinii Czyżewskiego na jego temat, ale z zadowoleniem wysłuchał powyższej wypowiedzi z listu podczas konferencji naukowej „Peter Chaadaev: Between the Love of Fatherland and the Love of Truth” (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, 5–8.06.2016 r.), bodaj ostatniej, na której profesor był obecny. Dodajmy, że Walicki w pewien sposób odwzajemnił się Czyżewskiemu, ponieważ w 1966 r., jeszcze za życia rosyjskiego autora, opublikował o nim artykuł w *Słowniku filozofów* wydanym przez PWN (Walicki 1966, s. 154).

Szczególne miejsce w życiu Walickiego zajmował wybitny rosyjski myśliciel, twórca tzw. syntezy neopatrystycznej, o. Gieorgij Fłorowski. Jak wspominał współczesny rosyjski badacz Nikołaj Gawriuszyn (1946–2019), Walicki,

„będąc Polakiem i katolikiem – upatrywał w nim [Флоровским] największego myśliciela XX stulecia” (Gawriuszyn 2011, s. 500). Także według relacji innego historyka filozofii rosyjskiej, Michaiła Maslina, bardzo cenionego przez Walickiego, polski filozof uważał spotkanie z Флоровским „za ważne wydarzenie w swym życiu” (Maslin 2015, s. 359). Osobiste i naukowe zainteresowanie obydwóch myślicieli było wzajemne: również Флоровский 10 marca 1960 r. pisał do swego brata Antoniego o Walickim: „Mówi po rosyjsku bardzo dobrze. Zajmuje się obecnie słowianofilami jako krytykami kapitalizmu. Dobrze zorientowany w różnych dziedzinach. Bardzo zainteresowany *Drogami [teologii rosyjskiej]* i dlatego chciał się ze mną spotkać” (Kiejzik 2019, s. 82). W jednym ze swych artykułów Флоровский powoływał się na pracę Walickiego na temat rosyjskiego pisarza Mikołaja Gogoła (Флоровский 1966, s. 137), prawdopodobnie, mając na myśli esej Polaka pt. *Z problemów realizmu „Martwych dusz”* z 1960 r.

Z kolei Walicki wielokrotnie wspominał, że podczas swego pobytu w 1960 r. w USA ojciec Флоровский, który wówczas był profesorem w Harvardzie i który „znał na tyle polski, aby przeczytać moją książkę” *Osobowość a historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej* poświęconą notabene Sergiuszowi Hessenowi (Walicki 2010, s. 71), „wysoko ocenił zwłaszcza rozdział o Dostojewskim i lubił zapraszać mnie do siebie, aby porozmawiać o znanych sobie sprawach w ojczystym języku” (Walicki, Dobieszewski 2019, s. 10). Walicki kontynuował:

Była tam atmosfera jak u prawdziwego popa, żona szykowała pierożki, w rozmowie nie uczestniczyła. [...] [M]ówiliśmy o mojej wyżej wymienionej książce, którą częściowo przeczytał i akceptował, potem zapraszał mnie na swoje nabożeństwo, mówił, że jest ekumenistą, ale nie przesadnym, obawia się bowiem rozmycia tożsamości prawosławnej. Nie był jednak lekki w swym głównym dziele, czyli w *Drogach teologii rosyjskiej* – książce pełnej myśli światłych i nowatorskich, które wykorzystałem w mojej rozprawie habilitacyjnej (Walicki, Dobieszewski 2019, s. 52).

Mianowicie, w książce habilitacyjnej pt. *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa* (1964) Walicki powoływał się na Флоровskiego, który „słusznie podkreślał, że również słowianofilska krytyka Zachodu była ogniwem w historii rosyjskiego europeizmu” (Walicki, Dobieszewski 2019, s. 26), a nie tylko „odrodzeniem mistycznego ducha wschodniej patrystyki” (Walicki 2010, s. 303). Zaznaczał wszakże, że koncepcja Флоровskiego „stanowi pożyteczną korekturę uproszczonych poglądów na słowianofilstwo, sama jednakże grzeszy pewną jednostronnością” (Walicki 2002c, s. 260). Po kilku latach Walicki spotkał się z Флоровским podczas swej wizyty na Uniwersytecie w Princeton w maju 1967 r., gdzie, jak wspominał, na zaproszenie Billingtona wygłosił odczyt („nie pamiętam na jaki temat”) w obecności ojca Geоргийа (Walicki 2010, s. 106).

W archiwum Princeton University zachowały się dwa napisane po rosyjsku listy Walickiego do o. Gieorgija Fłorowskiego wysłane z Warszawy w 1965 r. Dziękując za „pełen serdeczności list” 10 marca 1965 r., Walicki wyrażał nadzieję, że adresat „znajdzie czas, aby przeczytać przynajmniej niektóre rozdziały” jego najnowszej książki (ma się rozumieć: *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*) i przesłać mu swoje uwagi (Walickij 1965/2021, s. 123). Autor dołączył nadbitkę swego artykułu o Mikołaju Michajłowskim (1842–1904) związanego „z ostatnim rozdziałem książki” (Walickij 1965/2021, s. 123). Walickiemu bardzo zależało na opinii Fłorowskiego, gdyż, jak pisał: „Ciężko jest pracować w atmosferze intelektualnej samotności i izolacji, a to jest, w pewnym stopniu, także mój los jako badacza myśli rosyjskiej” (Walickij 1965/2021, s. 123).

Fłorowski zainspirował Walickiego głównie swą interpretacją słowianofilstwa, jak też przedstawieniem rozwoju idei Moskwy jako Trzeciego Rzymu (Walicki, Dobieszewski 2019, s. 31). W mniejszym stopniu Walicki podjął temat zainicjowanej przez Fłorowskiego syntezy neopatrystycznej: w *Zarysie myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego* zaledwie pobieżnie wspominał o tym kierunku, który kładzie nacisk „nie na odnowę Kościoła i filozoficzną modernizację wiary, lecz na nienaruszalność tradycji, dogmatyczną ścisłość i bezpośrednie nawiązywanie do apofatycznej teologii wschodniej patrystyki” (Walicki 2005, s. 803). Po tym, jak w jubileuszowym tomie „Przeglądu Filozoficznego” z racji 80-lecia urodzin Andrzeja Walickiego ukazał się mój artykuł dotyczący apofatyizmu, m.in. w myśli Fłorowskiego (Obolevitch 2011, s. 79–93), a następnie wyszła książka poświęcona neopatrystyce (Obolevitch 2014), profesor podzielił się ze mną swymi wspomnieniami i przemyśleniami na temat o. Gieorgija. Według słów Walickiego z listu do mnie z 5 lipca 2016 r., ostatnia z wymienionych prac pomogła mu „m.in. zrozumieć, dlaczego o. Fłorowski interesował się” książką polskiego myśliciela *Osobowość a historia* „również w związku z Hercenem (jego krytyka deterministycznej historiozofii, stąd też jego [Fłorowskiego – T.O.] zainteresowanie *Historical Inevitability* Berlina)” (Walicki 2016–2018). Dalej Walicki wyznawał: „Na pewno o. Fłorowski] wpłynął na moje zrozumienie miejsca teologii w dziejach myśli ros[yjskiej], [...] a także na sceptyczny stosunek do idei *translatio imperii* (vide to, co pisał o «ślubie w Watykanie»¹). Zainteresował mnie też «ojcami kapadockimi»: kupiłem na ten temat książkę i posłałem (zbyt późno uprzedzając adresata) na adres Baczki, ten jednak pomyślał, że sobie z niego żartuję i podarował książkę Legowiczowi! (myśląc, że ją od kogoś dostałem i nie wyobrażając sobie, by była mi potrzebna!” (Walicki

---

¹ Walicki ma na myśli ślub bizantyjskiej księżniczki Zoe Paleolog z Iwanem III, który odbył się w 1472 r. w Rzymie i który miał na celu nawiązanie łączności między metropolią moskiewską a papieżem.

2016–2018). Walicki uważał Флоровskiego za „najlepszego eksperta w teologii rosyjskiej” (Walicki 1988, s. 45). W liście do Флоровskiego z 10 marca 1965 r. wyrażał żal, że *opus vitae* ostatniego – książka pt. *Puti russkogo bogosłowija* – nie ukaże się w języku angielskim (Walickij 1965/2021, s. 123); istotnie, tłumaczenie tej pracy zostało opublikowane dopiero w 1987 r. Wśród kontynuatorów syntezy neopatrystycznej Walicki w sposób szczególny wyróżniał Sergiusza Chorużyja (1941–2020), który notabene zmarł miesiąc po jego odejściu i który – jak napisał w „Posłowniu” do wznowienia książki *W kręgu konserwatywnej utopii* – w swej filozofii „uważnie badał źródła patrystyczne, ale próbował zarazem modernizować stare paradygmaty teologiczne oraz wychodzić naprzeciw dążnościom ekumenicznym” (Walicki 2002c, s. 467–468).

Warto podkreślić, że również o. Giоргij zostawił bardzo ciepłe uwagi na temat Walickiego w listach do brata, historyka Antoniego Флоровskiego (1884–1968), wysłanych w latach 1960, 1965 i 1966 (Флоровский 2021, s. 95, 97, 100–101, 149, 159, 177, 190). W szczególności Флоровskiemu podobało się, że „Walicki pisze «chronologicznie», a nie «topicznie», co uważał za nietrafny sposób przedstawiania zagadnień” (Kiejzik 2019, s. 82). Sam Walicki podkreślał: „zawsze uważnie śledziłem etapy ewolucji omawianych autorów (co jest b[ardzo] ważne u Соłowjowa, nie mówiąc już o Bierdiajewie)” (Walicki 2016–2018; Weimann 2014, s. 76–89). W swym liście do o. Giоргija wyznawał: „bardzo interesuje mnie to, co [Ojciec] pisze w swej pracy o Соłowjowie i Dostojewskim. Jak dotąd niewiele zajmowałem się Соłowjowem, lecz czuję potrzebę zagłębić się w jego świat intelektualny. Соłowjow interesuje mnie, między innymi, w aspekcie zestawienia go z niektórymi polskimi mesjanistami”. W tymże liście do Флоровskiego z dnia 14 kwietnia 1965 r. twierdził, że „«Bogo-człowieczeństwo» to ulubiony temat Trentowskiego; w jego rozwoju on bardzo odbiega od Соłowjowa, niemniej jednak ich zestawienie może być zasadnym i celowym” (Walickij 1965/2021, s. 123).

Właśnie Флоровski, dzięki swemu długiemu pobytowi w USA, trwającemu od 1948 r. aż do jego śmierci w 1979 r., stał się jednym z pionierów amerykańskiej slawistyki, z której dziedzictwa obficie korzystał Walicki (Maslin 2016, s. 130). Wypada nieco szerzej rozwinąć ten wątek. Kiedy ojciec Флоровski przyjechał do Stanów Zjednoczonych, „nie mógł zapomnieć, że niegdyś wśród pewnych słowianofilów krążyła teoria, zgodnie z którą Rosja i Ameryka stanowiły nowe rozwijające się regiony, do jakich płynęła witalność dekadencjonalnej cywilizacji europejskiej, aby umożliwić [...] ukształtowanie lepszych form tej kultury” (Williams 1965, s. 7). USA szybko stały się drugą ojczyzną Флоровskiego – wyrazem tego był m.in. fakt, że sprawował on liturgię i wykładał w języku angielskim, a wygłoszony w 1949 r. w Filadelfii odczyt *Odpowiedzialność prawosławia w Ameryce* stał się programem jego osobistej posługi (czy wręcz misji) w tym kraju, w myśl postulat: „zbudować w Ameryce teologiczną szkołę na możliwie najwyższym poziomie” (Florovsky 1949,

s. 15–18). Już w rok po przyjeździe do Stanów został mianowany rektorem nowo powstałego prawosławnego Seminarium św. Włodzimierza, początkowo mieszczącego się na terenie interkonfesjonalnego Union Seminary przy Columbia University w Nowym Jorku (1949–1955); następnie był profesorem historii Kościoła Wschodniego i historii Rosji w Harvard Divinity School (1956–1963), a po przejściu na emeryturę objął specjalnie stworzoną katedrę na Princeton University. Ponadto miał wykłady gościnne na Columbia University (1950–1955) i Union Seminary (1951–1955), Boston University (1954–1955), na uniwersytetach w Oregonie i Washingtonie (1953) oraz na innych amerykańskich uczelniach. Fłorowski był niezwykle wymagającym profesorem. Wśród jego studentów byli prawosławni i protestanci (zwłaszcza baptyści), Amerykanie, Grecy, Serbowie i przedstawiciele innych narodowości, niemniej Fłorowski oczekiwał od nich znajomości rosyjskiego, a nawet staro-cerkiewno-słowiańskiego, i zalecał czytanie tekstów w oryginale. Były uczeń Fłorowskiego z czasów harwardzkich John Van Antwerp Fine (obecnie profesor historii bałkańskiej i bizantyjskiej na uniwersytecie w Michigan) wspomina:

Jego wykłady były nadzwyczajne. Rzadko używał notatek, co często powodowało problemy organizacyjne, zwłaszcza [...] z powodu dygresji (często długich), do których był zachęcany. W rezultacie, pod koniec wykładu rzadko dochodził do tego miejsca, do którego zmierzał. Jednak należy zaznaczyć, że jego dygresje były zazwyczaj fascynujące. [...] Czułem, że w stojącym przede mną Fłorowskim (w białej sutannie z wielkim krzyżem na piersiach) był obecny zmartwychwstały teolog bizantyjski. Jedyнным zgrzytem w postaci Bizantyjczyka były ciągle obecne papierosy, które on palił podczas krótkich zajęć, przynajmniej wtedy, gdy siedział (Fine 2002, s. 116–117).

Zarazem Fłorowski „jako nauczyciel i mentor był idealny”: „zawsze zachęcał, rozumiał trudności [...], cierpliwie wysłuchiwał pytań” (Fine 2002, s. 117–118).

Niewątpliwie, atmosfera, którą stwarzał rosyjski teolog, sprzyjała jego owocnemu dialogowi z o wiele młodszym Walickim, dla którego po latach też stworzono specjalną katedrę na prestiżowym Uniwersytecie Notre Dame w Stanach Zjednoczonych. Obydwaj mieli niezwykle zmysł historyczny i historiozoficzny, co pozwoliło im wnikliwie opisywać i analizować wydarzenia i przemiany kulturowe – zarówno dawne, jak też im współczesne. Czynili to jednak w nieco odmiennych perspektywach: Walicki – społeczno-politycznej, Fłorowski – religijno-teologicznej (aczkolwiek nie można nie wspomnieć o jego wczesnej fascynacji ruchem euroazjatyckim w kluczu społeczno-filozoficznym). Obydwaj bronili wartości rosyjskiej kultury w świecie zachodnim, zwłaszcza w USA. Ponadto obydwoj głośili tezę o indeterminizmie w historii, tworzonej przez wolnych ludzi, wprawdzie uwarunkowanych, lecz niezdeteminowanych przez czynniki zewnętrzne (Bobilewa 2017,

s. 124–130). Fłorowski znajdował się u źródeł amerykańskich badań w zakresie tego, co obecnie nazywa się historią intelektualną Rosji. Walicki zaś stał się, według własnych słów skierowanych 18 marca 2016 r. do prof. M. Maslina – jej „ostatnim Mohikaninem” (Maslin 2018, s. 92). Bardzo szybko został uznany nie tylko przez Fłorowskiego, ale też innych wiodących badaczy tej dziedziny. I tak historyk myśli rosyjskiej James P. Scanlan (1927–2016) stawiał Walickiego za wzór do naśladowania – *role model*, natomiast kalifornijski historyk Jonathan F. Beecher określił go jako „absolutnie centralną figurę dla amerykańskich badań rosyjskiej historii intelektualnej” (Walickij 2017, s. 167). Trzeba też dodać, że m.in. pod wpływem Fłorowskiego Walicki zainteresował się problematyką ekumeniczną (Walicki 2002a, s. 25).

Celem ojca Gieorgija Fłorowskiego było przeciwstawienie myśli rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego, ukształtowanej, w jego opinii, pod wpływem tradycji zachodniej (m.in. niemieckiego idealizmu), myśli wschodnio-chrześcijańskiej w wydaniu bizantyjsko-słowiańskim. Pragnął on odnowić tradycję patrystyczną, przedstawiając ją jako wzór oryginalnej filozofii i teologii rosyjskiej. W odróżnieniu od niego, Walicki nie uważał myśli rosyjskiej za unikatową, wyjątkową, tym mniej za taką, która by mogła być wzorem dla innych tradycji filozoficznych. Według niego, filozofia rosyjska jest pełnowartościową częścią filozofii europejskiej (Maslin 1998, s. 3). Podczas gdy Fłorowski wierzył w istnienie szczególnej „idei rosyjskiej”, co najpierw znalazło wyraz w jego fascynacji euroazjatyzmem, a następnie – aczkolwiek w polemicznej formie – w postulacie stworzenia syntezy neopatrystycznej, a więc odrodzenia zapomnianego, jak sądził, właściwego dla Rosji dziedzictwa patrystyki, Walicki (2002b) rozpatrywał dzieje myśli rosyjskiej na gruncie filozofii światowej, podejmując przy tym szeroko zakrojone badania komparatystyczne. Co więcej, Walicki świadomie dążył do europeizacji filozofii rosyjskiej, ukazania jej zachodnich (nawet w przypadku słowianofilów) korzeni (Motorina 2013, s. 20). Fłorowski zainteresował wprawdzie Walickiego swą interpretacją rozwoju myśli rosyjskiej jako odejścia od ideału bizantyjskiego (przedstawioną w *Drogach teologii rosyjskiej*), lecz nie zdołał go przekonać o słuszności tej hipotezy. Walicki od początku był nastawiony, by tak powiedzieć, „okcydentalistycznie”, nie umniejszając przy tym roli i znaczenia Rosji, historycznie i kulturowo związanej z cywilizacją zachodnią. Zgadzał się z Fłorowskim, że „latynizacja prawosławia [w XVIII w. – T.O.] okazała się niewypałem” (Walicki 2002a, s. 351), jednak rozpatrywał ten fakt w czysto historycznym kontekście, a nie jako programową wizję Rosji grecko-bizantyjskiej.

Wolno przypuścić, że Fłorowski jeszcze bardziej zwrócił uwagę Walickiego na znaczenie apofatyizmu: w liście do autorki tych słów z 22 stycznia 2018 r. polski historyk idei stwierdził, że starał się wplatać do swych prac „wątki apofatyki (nawet w pracach o Hesse i L. Kołakowskim)” (Walicki 2016–

2018). Między innymi pisał: „Właściwym określeniem relacji między człowiekiem a absolutem była [...] wedle Hessena, teologia apofatyczna, negatywna, głosząca niemożliwość pojęciowego ujęcia najwyższego Dobra, czyli Boga, i właśnie dlatego zabezpieczająca wolność przed zniewoleniem przez utopię”, i że Hessen „odwoływał się [...] do tradycji apofatycznej, uznającej niedostępność Absolutu dla poznania pojęciowego” (Walicki 2007, s. 230, 232).

Wielokrotnie podkreślano, że Walicki z uwagą śledził wszystkie nowości wydawnicze z zakresu myśli rosyjskiej. W liście do Fłorowskiego z 10 marca 1965 r. dzielił się z nim swą opinią na temat książki Franco Venturiego (1914–1994) *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia* (1961), zgadzając się z adresatem, że „jest to praca historyka w wąskim sensie słowa, który zajmuje się narodnictwem jako ruchem, a nie jako nurtem intelektualnym” (Walicki 1965/2021, s. 123). Walicki cieszył się z wysłanej mu przez Fłorowskiego książki Mikołaja Ziernowa – idzie o angielskie wydanie jego książki *Rosyjski renesans religijny XX wieku* (Zernov 1963) – zaznaczając uprzednio: „jeśli jest ona po rosyjsku, proszę nie przysyłać – nie dotrze” (Walicki 1965/2021, s. 123). Podobnie jak Fłorowski, w liście z 14 kwietnia 1965 r. oceniał tę książkę jako pracę słabą, zastrzegając wszakże, że „zawiera ona różne wiadomości, których brak w dostępnych mi książkach Bierdiajewa (*Rosyjska idea*), Zieńkowskiego i Łosskiego” (Walicki 1965/2021, s. 123). Ze swej strony, Walicki wysłał do Fłorowskiego książkę „utalentowanego autora” Ryszarda Przybylskiego *Dostojewski i „przeklęte problemy”. Od „Biednych ludzi” do „Zbrodni i kary”* wydaną w 1964 r. (Walicki 1965/2021, s. 123).

Później w polu obserwacji Walickiego znajdowała się myśl samego o. Giorgija – polski profesor pisał mi 15 lipca 2016 r. o nowych książkach (Gavrilyuk 2014; Arjakovsky 2013) na temat jego twórczości (Walicki 2016–2018). Zresztą, jak zauważa Michał Maslin, twórczość Andrzeja Walickiego jest wzorem gatunku tzw. bibliografii adnotowanej (Maslin 2016, s. 129), czyli takiej, która zawiera informacje o treści opisywanej publikacji. W rzeczy samej, polski badacz niezwykle dbał o udokumentowanie źródeł – dla przykładu, podczas pracy nad artykułem o Czaadajewie, będącym rozszerzoną wersją jego referatu wygłoszonego na wspomnianej wyżej konferencji „Peter Chaadaev: Between the Love of Fatherland and the Love of Truth”, 8 października 2016 r. Walicki prosił zastąpić tytuł „«bibliografia» słowem «cytowana literatura przedmiotu»”, ponieważ w jego rozumieniu „bibliografia” zakłada wymienienie wszystkich kluczowych pozycji na tytułowy temat, także tych, które nie występują w przypisach (Walicki 2016–2018).

Powyższe uwagi zdają się wzmacniać tezę prof. Janusza Dobieszewskiego, który polemizuje z zarzutem „braku wrażliwości religijno-metafizycznej” niedługo wydanym pod adresem Walickiego (Dobieszewski 2012b, s. 296–318). Chodzi o opinię, zgodnie z którą Walicki traktował obecne w myśl

li rosyjskiej kwestie religijne i metafizyczne po macoszemu, przez co jego badania miałyby cechować programowy redukcjonizm, pominięcie pewnych istotnych wątków i tematów. Tymczasem – jak skutecznie przekonuje Dobieszewski – Walicki stale poszerzał „pole swoich zainteresowań rosyjską myślą religijną, czego wyrazem są liczne artykuły oraz obszernie partie książki *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, wreszcie znacznie poszerzone II wydanie *Rosyjskiej filozofii i myśli społecznej* (czyli *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*)” (Dobieszewski 2012a, s. 291); notabene ostatnia książka została przełożona na język rosyjski i angielski. Oczywiście, Walicki nie byłby wnikliwym badaczem, gdyby zaniedbał tak ważny obszar filozofii rosyjskiej, jakim jest refleksja religijna. Odpierając zarzut „celowego ignorowania nieredukowalności fenomenu religijnego” (Walicki 2010, s. 99), wysunięty pod jego adresem przez Cezarego Wodzińskiego, Walicki stwierdził:

Nie jest prawdą, jakoby moja koncepcja liberalnej wspólnoty narodowej eliminowała potrzeby religijne. Przeciwnie: wszystkie moje prace o myśli filozoficzno-religijnej w Polsce i w Rosji były wyrazem przekonania (którego, jako historyk idei, nie musiałem przecież wyrażać wprost), że myśli religijnej potrzebna jest liberalna modernizacja, a liberalizmowi wymiar religijny. Przekonanie to, zaszczerpione mi przez Sergiusza Hessena (który reprezentował w tej kwestii tradycję sołowjowowską), różniło mnie od programowo świeckiego liberalizmu Berlina (Walicki 2010, s. 425).

W jednej ze swych prac pisał, że „między tradycją wschodniego chrześcijaństwa, przechowaną w jakiejś mierze w wewnątrzkościelnej mistyce rosyjskiego monastycyzmu, a rosyjską myślą filozoficzno-religijną XIX i XX wieku nie było *bezpośredniej* ciągłości. Zarówno kultura Rosji zeuropeizowanej, jak i mistyka wewnątrzkościelna przeżywały w XIX wieku okres rozkwitu, ale dzieliła je przepaść nieprzekraczalna” (Walicki 2004, s. 46). Wypowiedź ta zawiera aż nazbyt widoczne aluzje do głównego motywu zawartego w *Drogach teologii rosyjskiej* Флоровskiego, który uczył, że teologia „przestała być poszukiwaniem prawdy czy wyznaniem wiary. Myśl teologiczna odczyła się służyć bicia serca Kościoła. I traciła dostęp do tego serca” (Флоровский 2006, s. 493). Jak zaznaczono, Walicki nie podzielał postulatu Флоровskiego, by powrócić do Ojców Kościoła. Raczej jako historyk idei konstatawał fakt – wcześniej podkreślony przez ojca Geоргийа – rozdzwieku między tradycją patrystyczną a myślą tzw. rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego.

Andrzej Walicki od młodości uwielbiał śpiewać najrozmaitsze piosenki: polskie patriotyczne i ukraińskie, antybolszewickie i partyzanckie, piosenki z czasów powstania warszawskiego, a podczas pewnego spotkania towarzyskiego zdarzyło mu się zaśpiewać – „z humorystycznym dystansem” – również antypolską pieśń bolszewicką; wykonywał wraz z przyjaciółmi przedrewolucyjne pieśni studenckie biesiadne, pieśni japońskich jeńców w obozach radzieckich czy pieśni dysydenckich bardów; należał nawet do zespołu „Kul-

turey” (Walicki 2010, s. 80, 83, 104, 118, 134, 137, 139, 197, 206, 288). Podczas śpiewania wykonawca niejako utożsamia się z bohaterem pieśni, wczuwa się w jego przeżycia, nastroje, a nawet sposób myślenia, światopogląd, ale tylko na krótki czas – by następnie się dystansować, powrócić do swojego zwyczajnego życia... Zamiłowanie do śpiewu jest jeszcze jednym wyrazem niezwyklej empatii profesora Walickiego, umiejętności, a wręcz kunsztownej sztuki swoistej identyfikacji z badanymi przez niego myślicielami z różnych epok i wyznających różne poglądy, ale też zachowania należnego dystansu i obiektywizmu. Dzięki temu jego analizy są nadzwyczaj wnikliwe, subtelne, a przy tym wyważone i nieuprzedzone. Janusz Dobieszewski pisze, że Walicki rozumiał zasadę empatii jako „zdolność przekraczania przez badacza swego partykularyzmu, jako zdolność wczucia-zrozumienia tego, co inne, zwłaszcza tego, co poznawczo lub historycznie jest zagrożone, jako zdolność mediatyzowania” (Dobieszewski 2019, s. 32). „Współodczuwanie”, „sym-patia” względem ojca Fłorowskiego, nieodparte pragnienie poznania jego poglądów, a nawet dogłębnego zbadania teologii wschodniochrześcijańskiej (które nie zostało zrealizowane do końca) jest zatem jeszcze jednym świadectwem niezwyklej osobowości intelektualnej Walickiego.

Liturgia pogrzebowa Andrzeja Walickiego odbyła się w cerkwi prawosławnej. Był to niejako pośmiertny wyraz jego sympatii do tradycji wschodniochrześcijańskiej, której gorliwym apologetą był o. Georgij Fłorowski. Chyba jeszcze w większym stopniu liturgia ta nawiązywała do życzenia jego mistrza, Sergiusza Hessena, który „pragnął mieć pogrzeb prawosławny, aby powrócić symbolicznie do kraju swych narodzin” (Walicki 2007, s. 228). Walicki wspominał: „Miałem zaszczyt, wraz z Olkiem Wallisem i kilkorgiem przyjaciół Zmarłego, nieść Jego trumnę z cerkwi do grobu. Nabożeństwo było piękne” (Walicki 2007, s. 228). Walicki również wpisał się w poczet wybitnych i oryginalnych myślicieli, „genetycznie” – wprawdzie w porządku duchowym, a nie fizycznym – związanych z Rosją.

Bibliografia

- Arjakovsky A. (2013), *Religious Thinkers of the Russian Emigration in Paris*, Notre Dame: Notre Dame University Press.
- Błaszkiw O. (2016), *Uczenyje-emigranty w SSZA: primier Dmitrija Cziżewskiego*, w: O. Blashkiv, R. Mnich, *Dmitrij Cziżewskij versus Roman Jakobson*, Siedlce: Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego.
- Bobylewa D.J. (2017), *Istoriko-filosofskaja koncepcija A. Walickiego i jeje istoki*, „Wiestnik Russkoj christianskoj gumanitarnoj akadimii” 3.
- Czyżewski D. (1954–1958), [Listy do T.S. Frank], Columbia University, Bakhmeteff Archive, Rare Book and Manuscript Library, S.L. Frank Papers, Box 1.

- Dobieszewski J. (2012a), *Empatia, dystans i ani trochę „unynija”*, w: tenże, *Absolut i historia. W kręgu myśli rosyjskiej*, Kraków: Universitas.
- Dobieszewski J. (2012b), *W sprawie braku wrażliwości religijno-metafizycznej Andrzeja Walickiego*, w: tenże, *Absolut i historia. W kręgu myśli rosyjskiej*, Kraków: Universitas.
- Dobieszewski J. (2019), *Kilka słów komentarza do „małej syntezy” myśli rosyjskiej Andrzeja Walickiego*, w: tenże, *Syntezy i niuanse. Studia i szkice z filozofii rosyjskiej*, Kraków: Universitas.
- Fine J.V.A. (2002), *Father Georges Florovsky in America*, w: J.W. Barker (red.), *Pioneers of Byzantine Studies in America*, Amsterdam: A.M. Hakkert.
- Florovsky G. (1949), *The Responsibility of the Orthodox in America*, „Russian Orthodox Journal” 6.
- Florovsky G. (1966), *Three Masters: The Quest for Religion in Nineteenth-Century Russian Literature*, „Comparative Literature Studies” 3 (2).
- Florowski G. (2006), *Puti russkogo bogosłowija*, Mińsk: Izdatielstwo Bieloruskogo Ekzarchata.
- Florowski G. (2021), *Pis'ma k bratu Antoniju*, red. L. Kiejzik, Moskwa: PSTGU.
- Gavrilyuk P.L. (2014), *George Florovsky and the Russian Religious Renaissance*, Oxford: Oxford University Press.
- Gawruszyn N.K. (2011), „Byt' christianinom – znaczyt byt' griekom”: *protoijeriej Georgij Florowskij*, w: tenże, *Russkoje bogosłowije. Oczerki i portriety*, Niżnij Nowgorod: Niżegorodskaja duchownaja sieminarija.
- Kiejzik L. (2019), *Georgij Florowski o metodzie uprawiania badań naukowych*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2.
- Maslin M.A. (1998), „Russkaja mysl jawlajetsia czastju jewropiejskoj myśli” (*Intierwu s prof. Andżejem Walickim*), „Filosofskoje obrazowanije” 1.
- Maslin M.A. (2014), *Walickij Andżej*, w: tenże (red.), *Russkaja filozofija. Encykłopedija*, Moskwa: Knižnyj Klub Knigowiek.
- Maslin M.A. (2015), *Istoriko-filosofskoje nasledije G.W. Florowskogo i jego znaczenije dla duchownoj kultury w Rossii*, w: A.W. Czerniajew (red.), *Georgij Wasiljewicz Florowskij*, Moskwa: ROSSPEN.
- Maslin M.A. (2016), [rec.] „Potok idiej”: *Nowaja kniga Andżēja Walickogo. Andrzej Walicki. The Flow of Ideas. Russian Thought from the Enlightenment to the Religious-Philosophical Renaissance. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2015. 877 pp.*, „Filosofskij żurnal” 2.
- Maslin M.A. (2018), *Andżej Walickij: „Wsia moja żywn' była emocjonalno swiazana s Rossijej”*, „Russkaja politologija” 1 (6).
- Mnich R. (2017), *Polska i Polaki w żywni i tworczeŝtwie Dmitrija Cziżewskogo*, w: N.F. Gricenko (red.), *Jeżegodnik Doma Russkogo zarubieżża imieni Aleksandra Sołżenicyna 2016*, Moskwa: Dom Russkogo Zarubieżża imieni Aleksandra Sołżenicyna.
- Motorina L.E. (2013), *Andżej Walickij o russkoj idieje i osobiennostiach russkoj filozofii*, „Wiestnik Wiatskogo gosudarstwiennogo uniwersiteta” 1
- Obolevitch T. (2011), *Linie rozwoju apofatyżmu w filozofii rosyjskiej XX wieku (Georgij Florowski, Siemion Frank i Lew Karsawin)*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1.

- Obolevitch T. (2014), *Filozofia rosyjskiego renesansu patrystycznego: o. Giorgij Florowski, Włodzimierz Łoski i inni*, Kraków: Copernicus Center Press.
- Walicki A. (1966), *Cziżewski, Dmitrij Iwanowicz*, w: I. Krońska (red.), *Słownik filozofów*, t. 1, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Walicki A. (1988), *Catholicism and the Eastern Church in Russian Religious and Philosophical Thought*, „The Soviet and Post-Soviet Review” 1 (15).
- Walicki A. (2002a), *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Walicki A. (2002b), *Russian Idea*, w: E. Craig (red.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Londyn: Routledge, <http://www.rep.routledge.com/article/E082>.
- Walicki A. (2002c), *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktury i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Walicki A. (2004), *Mesjanizm i filozofia narodowa w okresie renesansu filozoficzno-religijnego w Rosji a romantyczny model polski*, w: W. Rydzewski, A. Ochotnicka (red.), *Między reformą a rewolucją. Rosyjska myśl filozoficzna, polityczna i społeczna na przełomie XIX i XX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Walicki A. (2005), *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Walicki A. (2007), *Mój łódzki mistrz i pluralizm wartości*, w: tenże, *O inteligencji, liberalizmach i o Rosji*, Kraków: Universitas.
- Walicki A. (2010), *Idee i ludzie. Próba autobiografii*, Warszawa: IHN PAN.
- Walicki A. (2016–2018), *Listy do T. Obolevitch*, zbiór prywatny.
- Walicki A., Dobieszewski J. (2019), *Moje sprawy rosyjskie – z profesorem Andrzejem Walickim rozmawia Janusz Dobieszewski*, w: A. Walicki, *O Rosji inaczej*, Warszawa: Fundacja Oratio Recta.
- Walickij A. (1965/2021), *Pis'ma o. G. Florowskiemu*, „Woprosy filozofii” 5.
- Walickij A. (1994), *Poslestowije k publikaciji „Żywieopisanija” S.I. Giessiena*, „Woprosy filozofii” 7–8.
- Walickij A. (1998), *Siergiej Giessien: filozof wizgnanii*, w: S.I. Giessien, *Izbrannyje soczinenija*, red. A. Walicki, N. Czistiakowa, Moskwa: ROSSPEN.
- Walickij A. (2017), *Dzejms Skanlan*, „Filosofskij żurnał” 3.
- Weimann A. (2014), *Walicki's Analysis of Solovyov's Views*, „Sołowjewskije issledowanija” 4.
- Williams G.W. (1965), *Georges Vasilievich Florovsky: His American Career (1948–1965)*, „The Greek Orthodox Theological Review” 1.
- Zernov M. (1963), *The Russian Religious Renaissance of the Twentieth Century*, Londyn: Darton, Longman and Todd.

T e r e s a O b o l e v i t c h

**Andrzej Walicki in the eyes of Russian thinkers:
Fr. Georges Florovsky and others**

Keywords: *G. Florovsky, historiosophy, history of ideas, neopatristic synthesis, reception of Russian thought, A. Walicki*

This article is devoted to the presentation of the philosophical contacts between Andrzej Walicki and his contemporary Russian philosophers. On the basis of already published texts as well as archived correspondence, Walicki's relations with Sergei Hessen and Dmitry Chizhevsky, and especially with Fr. Georges Florovsky, are discussed. Walicki and Russian thinkers deliberated about historiosophy, the history of Russian philosophy and even theology. In spite of their different perspectives (Florovsky was the founder of the so-called neo-Patristic synthesis, which had an exclusively historical significance for Walicki), they played a significant role in popularizing Russian thought in the West, especially in the USA.